

(2) Παραπλήσια εδρίσκονται πρεσβύοντες και νεώτεροι σοφοί. Οὕτω κατὰ τὸν **Ralph Cudworth**¹⁾ ἡ γνῶσις εἶναι ἀπότοκος ἀνεξαρτήτου ἐνεργείας τῆς ψυχῆς ἢ τοῦ λόγου. «Τὸ διανοεῖσθαι εἶναι ἢ δεδρμένον εἰνὸς ἀρχετύπου νοήματος, ἐτοιμῆς τινὸς κατηγορίας ἐφαρμογῆ εἰς τὰ φαινόμενα ἢ ἀντικείμενα τῆς ἐμπειρίας. Αἱ κατηγορίαι αὗται ἢ ἐννοιαὶ ὑπάρχουσιν ἐκ τῶν προτέρων· εἶναι τὰ αἰδία νοήματα τοῦ καθολικοῦ λόγου, τοῦ θείου νοῦ». Δὲν εἶναι δ' ὅμως αὗται ἀπλῶς ὑποκείμενα καὶ προϋόντα τῆς διάνοιας, ἀλλὰ συνιστῶσιν τὴν φύσιν ἢ οὐσίαν τῶν πραγμάτων. Πάντες οἱ ἄνθρωποι ἔχουσι τὰς αὐτὰς θεμελιώδεις ἰδέας. Πᾶν τὸ σαφῶς καὶ εὐκρινῶς καταληπτὸν εἶναι ἀληθές. Εἰς τὸς ὑπὸ τοῦ λόγου ἡμῖν ἀποκαλυπτομένας ἀληθείας ἀνήκουσι καὶ αἱ ἠθικαὶ ἀλήθειαι, αἵτινες, καθὼς αἱ μαθηματικαὶ προτάσεις, εἶναι ἀπόλυτοι καὶ αἰώνιοι. Ἄλλ' ἡ ψυχὴ δὲν εἶναι ὄν τι ἀπλῶς δεκτικὸν καὶ παθητικόν, ἐστερημένον συμφύτων ἐνεργητικῶν ἀρχῶν. Καλὸν καὶ κακόν, ὡς κατ' ἐνόρασιν (intuitive) κατηγορίαι τοῦ λόγου παρέχουσι πλέον τι ἢ γνῶσιν καὶ τοσοῦτο κέκτηνται κύρος, ὥστε νὰ κινῶσι τὴν βούλησιν καθ' ὀρισμένον τρόπον. Πρὸς δὲ αἱ μαθηματικαὶ καὶ ἠθικαὶ ἀλήθειαι εἶναι τόσον ἐπιτακτικαὶ καὶ ἀναγκαστικαὶ πρὸς τὸν θεόν, ὅσον καὶ πρὸς ἡμᾶς· ὀφείλει οὗτος νὰ νοῆ καὶ νὰ ἐνεργῆ, καθὼς πάντα τὰ λογικὰ ὄντα²⁾).

(3) Ὁ **Σαμουήλ Clarke**³⁾ διδάσκει ὅτι ὑπάρχουσιν αἰώνιοι καὶ ἀναγκαῖαι διαφοραὶ καὶ ἀναφοραὶ τῶν πραγμάτων. Αἱ ἀνθρώπινα διαφοραὶ εἶναι τόσον καταφανεῖς, ὅσον τὰ ποικίλα με-

---

rum esse malum, quia vel est iniustum vel quia est inhonestum. Conscientia vero infert conclusionem dicens et concludens ex supradictis, ergo adulterium est vitandum.

1) 1617—1688. Ἡ τοῦ βιβλίου τοῦ Cudworth ἐπιγραφή εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς ἐκδοχῆς αὐτοῦ: *Treatise concerning Eternal and Immutable Morality*. Πρὸς τὴν ἐκλογὴν ἐν *Selby—Bigge's, British Moralists*, τόμ. II.

2) Περὶ τοῦ Cudworth δεῖα ἴδτε *Martineau*, *Types* τόμ. II, βιβλ. II. *Jodl, Geschichte der Ethik, Sidgwick, History of Ethics*.

3) 1675—1720. *Discourse concerning the Unalterable Obligations of Natural Religion*. Ἐκλογαὶ ἐκ τῶν τοῦ Clarke ἠθικῶν συγγραμμάτων ἐν *Selby—Bigge's British Moralists*, τόμ. II.

γέθη τῶν φυσικῶν ἀντικειμένων, ἢ δὲ ὀρθότης πράξεων καὶ χαρακτηρῶν τόσον φανερά, ὅσον αἱ ἀριθμητικαὶ καὶ γεωμετρικαὶ προτάσεις. Ὅθεν αἱ ἠθικαὶ ἀλήθειαι, καθὼς καὶ αἱ μαθηματικαὶ, ἀνήκουσιν εἰς τὰς αἰωνίας ἀναφοράς. Ὁ λόγος, ὃς τε ἀνθρώπινος καὶ θεῖος, κατανοεῖ τὰς αἰωνίας τάξεις διαφορὰς καὶ σχέσεις, καθὼς εἶναι αὐταί. Καὶ καθάπερ οὐδεὶς δύναται νᾶρνηθῆ τὴν ἐαυτοῦ συγκατάθεσιν εἰς ὀρθὴν μαθηματικὴν ἀπόδειξιν, οὕτως οὐδεὶς νοῶν τὸ πρᾶγμα, εἶναι δυνατόν νᾶρνηθῆ τὴν ἐαυτοῦ συγκατάθεσιν εἰς ἠθικὰς κρίσεις. «Καθ' ὅσον οἱ ἄνθρωποι ἔχουσι συνείδησιν τοῦ δικαίου καὶ τοῦ ἀδίκου, κατὰ τοσοῦτον ὀφείλουσι συνῶδ᾽ ἀπὸς ταύτην νᾶ πράττωσιν»¹⁾. Ἐν ἀδικοπραγεῖν ἐναντιοῦται πρὸς τὸν λόγον, πρὸς τὴν αἰωνίαν τάξιν τῆς φύσεως. Ἐν ὄντι εἶναι τοῦτο τόσον ἄτοπον, ὅσον τὸ νᾶ πειρώμεθα νᾶ ποιῶμεν ἐκ τοῦ φωτὸς σκότος, ἐκ τοῦ πικροῦ γλυκύ. Ἐν νᾶρνώματι ὅτι ὀφείλω τοῖς ἄλλοις τοῦτο νᾶ ποιῶ, ὅπερ οὗτοι ἐν ὁμοίᾳ περιπτώσει ὀφείλουσιν ἐμοὶ νᾶ ποιῶσι, καὶ τὸ νᾶρνώματι τοῦτο «εἴτε λόγῳ εἴτε ἔργῳ» εἶναι τὸ αὐτὸ καὶ τὸ νᾶ ἰσχυρίζωμαι ὅτι δύο μὲν καὶ τρία ποιοῦσι πέντε, ἀλλὰ πέντε δὲν εἶναι ἴσα πρὸς δύο καὶ τρία. Αὐτὸς δ' ὁ θεὸς ἀναγκαιῶς συναρμόζει τὴν ἐαυτοῦ βούλησιν πρὸς τοὺς ἠθικοὺς νόμους καὶ ἡ ἐνέργεια αὐτοῦ ὀφείλει νᾶ συνᾶδῃ πρὸς τὸ αἰώνιον δίκαιον»²⁾.

(4) Ὁ *Ἑρρικὸς Calderwood*³⁾ εἶναι τῆς αὐτῆς σχολῆς. Ἐχομεν, λέγει, δι' ἐνοράσεως ἢ ἐνορατικὴν γνῶσιν τοῦ δικαίου καὶ ἀδίκου. Ἡ γνῶσις αὕτη εἶναι ἄμεσος καὶ ἔχει τὴν πηγὴν αὐτῆς ἐναυτῇ τῇ διανοίᾳ. «Δι' ἄμεσου ἀσφαλοῦς γνῶσεως εἶναι ἡμῖν ἀντιληπτὸς νόμος μὴ δυνάμενος μὲν συλλογιστικῶς νᾶ συναχθῆ, ἀλλὰ κανονίζων πάντα τὰ ἠθικὰ συμπεράσματα ἐν τοῖς ὁρίοις, ἐν οἷς ἐφαρμόζεται». Ἡ ἐπίγνωσις γενικῆς ἀληθείας ἢ ἀρχῆς τινος τοῦ πράττειν εἶναι ὑψίστης τάξεως ἀντίληψις ἢ ἐνόρασις. Ἡ δὲ δύναμις τοῦ ἐπιγινώσκειν αὐτοδήλους ἀληθείας καλεῖται *λόγος*. Συνείδησις λοιπὸν εἶναι ἡ δύναμις ἐκείνη, δι' ἧς ὁ ἠθικὸς νόμος

1) Ἐνθ' ἀν. σελ. 134 κἑ.

2) Πρὸς Stephen, ἐνθ' ἀν. τομ II.

3) 1831—1897. Handbook of Moral Philosophy

ἀμέσως ἐπιγινώσκειται, εἶναι ὁ λόγος ὁ ἀνευρίσκων τὴν καθολικὴν ἀλήθειαν τὴν ἔχουσαν κῦρος ὑπερτάτου ἠθικοῦ νόμου καὶ χορηγῶν τὴν βάσιν τῆς προσωπικῆς ὑποχρεώσεως». Εἶναι γνωστικὴ ἢ νοητικὴ δύναμις, οὐχὶ μορφὴ συναισθήματος οὐδὲ συνδυασμὸς συναισθημάτων, καὶ περιβάλλεται ὕψιστον πρακτικὸν κῦρος. Τὸ κῦρος τοῦτο ἔγκειται ἐν τῇ οὐσίᾳ τῆς ἀληθείας, ἣν ἀποκαλύπτει ἡ συνείδησις, οὐχὶ ἐν τῇ φύσει αὐτῆς ταύτης τῆς δυνάμεως. (« Ἡ δύναμις αὕτη εἶναι ἐνορατικὴ τις δεξιότης, καθιστῶσα δυνατὴν εἰς τὸν ἄνθρωπον τὴν κατάληψιν αὐτοδήλου τινὸς ἀληθείας, ἀλλ' οὐδὲν τι εἰς τὴν καταληφθεῖσαν ἀλήθειαν συνεισφέρει. Ἐν αὐτῇ ταύτῃ τῇ ἀληθείᾳ ἐνυπάρχει τὸ κῦρος, ὅπερ σημαίνει ἀπόλυτον δίκαιον τοῦ ἐπιτάττειν, οὐχὶ δυνάμιν τοῦ καταναγκάζειν »¹).

Ἄλλ' ἐὰν ἡ συνείδησις ἀποκαλύπτει ἡμῖν τὸν ἠθικὸν νόμον, πῶς συμβαίνει νὰ ὑπάρχη παρὰ τοῖς ἀνθρώποις διαφορὰ ἠθικῶν κρίσεων τοιαύτη; Ὁ Calderwood διατείνεται ὅτι ὑπάρχει καθολικωτάτη τις συμφωνία περὶ τῶν μορφῶν τῆς ὀρθῆς διαγωγῆς, οἷαι εἶναι ἡ φιλαλήθεια, ἡ δικαιοσύνη, ἡ εὐνοια· οὐδεὶς δὲ λαὸς καταλέγει ταύτας τὰς ἀρετας εἰς τὰ ἠθικῶς κακά. Ἀλλὰ διαφέρουσιν ἀλλήλων οἱ ἄνθρωποι ἐν τῇ ἐφαρμογῇ τῶν ἀρχῶν τούτων.

Ἡ συνείδησις δὲν δύναται νὰ διαπαιδαγωγηθῇ. Τόσον δύναται νὰ διδαχθῇ ὁ λόγος, ὅπως νοῆ αὐτοδήλους ἀληθείας, ὅσον δύναται νὰ διδαχθῇ ὁ ὀφθαλμὸς, ὅπως ὄρα, καὶ τὸ οὖς ὅπως ἀκούῃ. Ἄλλ' ἡ συνείδησις δυνατὸν νὰ σκηθῆται περὶ τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ νόμου, ὅστις γίνεται ἡμῖν γνωστὸς διὰ τῆς ἰδίης ἐκάστου ἐμπειρίας.

Οἱ προμνημονευθέντες σοφοὶ κατ' οὐσίαν ὁμοφωνοῦσιν ἐν τῇ παρ' αὐτῶν διδομένῃ ἀποκρίσει πρὸς τὴν ἐρώτησιν ἡμῶν: διὰ τί οἱ ἄνθρωποι ἐκφέρουσιν ἠθικὰς κρίσεις; Οἱ ἄνθρωποι κρίνουσιν οὕτω, καθὼ ἔχοντες ἠθικὴν γνῶσιν ἔμφυτον, γνῶσιν οὐχὶ ἐκ τῆς ἐμπειρίας βλαπτάνουσιν, ἀλλ' ἐν αὐτῇ τῇ φύσει τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου ἐγκειμένην. Ὁ λόγος ἀποκαλύπτει ἡμῖν ἀμέσως ἠθικὰς ἀλη-

1) Handbook, Μέρος I, κεφ. III καὶ IV. Εἰς τὴν αὐτὴν σχολὴν ἀνήκουσιν ὁ Price, Reid, Stewart, Janet, Porter καὶ ἄλλοι.

θείας, καθολικᾶς τινος προτάσεως, αἰτινὲς εἶναι οὕτως ἀναγκαῖαι καὶ ἀπόλυτοι, ὅπως αἱ μαθηματικαὶ ἀλήθειαι. Συνείδησις εἶναι ἐνόρασις τοῦ λόγου (ratio). Τοὺς τὴν ἐκδοχὴν ταύτην ἐγκρίνοντας φιλοσόφους δυνάμεθα νὰ καλῶμεν ὀρθολογικοὺς ἢ νοησιοκρατικοὺς, μᾶλλον δὲ **κατ' ὀρθὸν λόγον ἐνορατικούς.**

4. **Οἱ κατὰ συναίσθημα ἐνορατικοί.**— Ὑπάρχουσι πάλιν φιλόσοφοι, οἵτινες συνομολογοῦσι μὲν μετὰ τῶν προμνημονευθέντων, ὅτι ἡ συνείδησις εἶναι ἔμφυτος, ἀλλὰ δὲν ἐκδέχονται ταύτην ὡς δυνάμιν τοῦ λόγου, ὡς δυνάμιν ἐξαγγέλουσαν κρίσεις καθολικᾶς καὶ ἀναγκαῖας, οἷον ἡ κλοπὴ ἄδικον, ἡ εὐνοια δίκαιον. Κατὰ τὴν τούτων γνώμην **συναισθανόμεθα ἢ ἀντιλαμβανόμεθα**, ὅτι πράξις τις ἢ ἐλατήριόν τι εἶναι δίκαιον ἢ ἄδικον, εὐθὺς ὡς παραστῶσιν ἡμῖν ταῦτα. Παρατηροῦμεν ἐλατήρια καὶ πράξεις καὶ κρίνομεν αὐτά, ὅταν παραστῶσιν εἰς τὴν συνείδησιν· ποιοῦμεν δὲ τοῦτο, διότι εὐθέως καὶ κατ' ἐνόρασιν ἀντιλαμβανόμεθα ἢ συναισθανόμεθα τὸ δίκαιον αὐτῶν, οὐχὶ διότι πρότερον συγκρίνομεν αὐτὰ πρὸς καθολικὴν τινὰ ἔμφυτον ἀλήθειαν ἢ πρότασιν ὑπὸ τοῦ λόγου χορηγουμένην. Τοὺς τῆς γνώμης ταύτης ὑπερμαχοῦντας ἃς διακρίνωμεν εἰς δύο κατηγορίας. Τοὺς μὲν ὑπολαμβάνοντας τὴν συνείδησιν ὡς τι εἶδος **συναισθήματος**, ὡς **συναισθηματικὴν** δεξιότητα, καλοῦμεν **κατὰ συναίσθημα ἐνορατικούς**, τοὺς δ' ἐπὶ τῆς **ἀντιλήψεως** τὴν συνείδησιν στηρίζοντας ὀνομάζομεν **κατ' ἀντίληψιν ἐνορατικούς**¹⁾

(1) Κατὰ τὸν Λόρδον Shaftesbury¹⁾ ὁ ἄνθρωπος ἐμφορεῖται

1) Οὔτε ὁ Shaftesbury οὔτε ὁ Hutcheson ποιοῦνται ἀκριβῆ διαστολήν συναισθήματος καὶ ἀντιλήψεως, ἀλλὰ μεταχειρίζονται τὰ ὀνόματα ταῦτα promiscue· ἀλλὰ μοὶ φαίνεται ὅτι κλίνουν μᾶλλον πρὸς τὴν γνώμην, ὅτι ἡ ἠθικὴ συνείδησις (sense) εἶναι συναισθηματικὴ δεξιότης (πρὸς Martineau, Types, τομ. II, βιβλ. II, σελ. 524 κί., ἐνθα διασαφίζεται ἡ περὶ τοῦ ὀνόματος sense γνώμη αὐτῶν). Σαφέστερος εἶναι ὁ Hume ἐν τῇ περὶ τοῦτου λόγῳ αὐτοῦ καὶ φανερωτέρη ἢ πρὸς τοὺς ὀρθολογικοὺς ἀντίθεσις αὐτοῦ. Ὁ δὲ πάλιν Butler καὶ Martineau θεωροῦσι τὴν συνείδησιν ὡς γνωστικὴν δυνάμιν, ἀλλ' οὐχὶ κατὰ τὴν ἐκδοχὴν τῶν ὀρθολογικῶν. Κατ' αὐτοὺς ἡ συνείδησις εἶναι ἀντιλήψις μᾶλλον ἢ λόγου δυνάμεις ἀποφαντικῆ γενικῶν ἠθικῶν ἀληθειῶν.

1) 1671—1713. «Inquiry concerning Virtue and Merit», ἤτις πραγμα-

«φιλαύτων τάσεων, αἵτινες ἄγουσιν εἰς τὴν θεραπείαν μόνον τοῦ ἴδιου ἀγαθοῦ», «φυσικῶν τάσεων γένους ἢ κοινωνικῶν», αἵτινες ἄγουσιν εἰς τὴν θεραπείαν τοῦ κοινοῦ ἀγαθοῦ, καὶ «παρὰ φύσιν κλίσεων», αἵτινες οὔτε εἰς τοῦ κοινοῦ οὔτε εἰς τοῦ ἴδιου ἀγαθοῦ τὴν θεραπείαν ἄγουσιν. Ἀρετὴ δ' εἶναι ἡ ἐκρίσις τῶν παρὰ φύσιν κλίσεων καὶ ἡ ἀποκατάστασις ὀρθῆς ἁρμονικῆς πρὸς ἀλλήλας σχέσεως ἢ ἰσορροπίας τῶν δύο ἄλλων τάσεων. Ἀλλὰ πῶς δύναμεθα νὰ εἴπωμεν, εἴτε αἱ τάσεις αὗται εἶναι ἐν ὀρθῇ πρὸς ἀλλήλας ἁρμονικῇ σχέσει εἴτε μή; Διὰ τῆς ἠθικῆς συναισθήσεως, διὰ τῆς συναισθήσεως τοῦ δικαίου καὶ ἀδίκου, φυσικῆς ιδιότητος πάντων τῶν λογικῶν ὄντων, ἣν «οὐδεμὶς θεωρητικὴ δοξασία εἶναι ἱκανὴ ἀμέσως καὶ ἀπ' εὐθείας νὰ αποκλείσῃ ἢ νὰ καταστρέψῃ». «Εἰς ὃν ἱκανὸν νὰ σχηματίσῃ γενικὰς ἐννοίας οὐ μόνον τὰ ἔξωθεν εἰς τὴν συναισθησὶν παριστάμενα πράγματα εἶναι ὑποκείμενα κλίσεως, ἀλλὰ καὶ αὗται αὗται αἱ κλίσεις· τὰ συναισθηματα οἴκτου, εὐνοίας, εὐγνωμοσύνης καὶ τὰ τούτοις ἐναντία, ἀνυψούμενα εἰς τὴν συνειδήσιν διὰ τῆς σκέψεως, γίνονται ὑποκείμενα, ὥστε διὰ τῆς ἐσκεμμένης ταύτης συναισθήσεως γεννᾶται ἕτερόν τι εἶδος κλίσεως πρὸς αὐτὰ; ταύτας τὰς κλίσεις, αἵτινες ἐγένοντο ἡμῖν ἤδη συναισθηταὶ καὶ νῦν γίνονται ὑποκείμενον νεαῖς εὐαρεσθήσεως ἢ δυσαρεσθήσεως»¹). «Μεθ' ὅσης ταχύτητος αἱ πράξεις παρατηροῦνται καὶ αἱ τῶν ἀνθρώπων κλίσεις καὶ τὰ πάθη διαστέλλονται (καὶ τούτων αἱ πλείεσται διαστέλλονται, εὐθύς ὡς γίνωσι συναισθηταί), μετὰ τσαύτης ταχύτητος εὐθύς ἑσωτερικὸν βλέμμα διαστέλλει καὶ διορᾷ τὸ ἀγαθὸν καὶ εὐπρεπὲς ἢ τὸ κακὸν καὶ αἰσχρὸν, τὸ φιλητὸν ἢ τὸ μισητὸν, τὸ θαυμαστὸν ἢ τὸ φαῦλον. Πῶς λοιπὸν νὰ μὴ ὁμολογήσωμεν ὅτι, ἀφ' οὗ αἱ διακρίσεις αὗται ἔχουσι τὴν ὑπόστασιν αὐτῶν ἐν τῇ φύ-

ταῖα περιέχεται ἐν τῇ δευτέρῳ τόμῳ τοῦ ἔργου τοῦ ἐπισημασμένου «Characteristics». Πρὸς βλ. ἰδίᾳ Martineau, Stephen, Jödl, Giszynski, Die Philosophie Shaftesbury's. Fowler, Shaftesbury and Hutcheson.—Ἐκλογαὶ κατὰ Selby—Bigge, British Moralists, τόμ. I.

1) Inquiry I, μέρ. II, τμήμα III.

σει, αὐτὴ ἢ διάκρισις εἶναι φυσικὴ καὶ ἐν μόνῃ τῇ φύσει ἔχει τὴν ρίζαν;»¹⁾).

(2) Ὁ Φραγκίσκος Hutcheson²⁾ τὴν αὐτὴν πορεύεται ὁδόν. Κατὰ τοῦτον ὁ ἄνθρωπος ἐλαύνεται ὑπὸ διττῶν ψυχικῶν διαθέσεων, φιλαυτίας καὶ εὐνοίας. Συγκρουομένων δὲ πρὸς ἀλληλατῶν δύο τούτων ἐλατηρίων, ἐπιφαίνεται ἐσωτερικὴ τις ἀρχή, ἐνορατικὴ καὶ πάντων τῶν ἀνθρώπων οἰκεία, ἡ ἠθικὴ συναίσθησις, ἣτις καὶ ἀποφασίζει ὑπὲρ τοῦ ἐτέρου, τῆς εὐνοίας. Ἡ ἠθικὴ συναίσθησις πάντοτε «ἐπεδοκίμασε πᾶν εἶδος συμπαθητικῆς κλίσεως» καὶ ἔκρινεν ὡς «ἠθικῶς καλὰς» πάσας τὰς ἀπὸ τῆς εὐνοίας πηγάζουσας πράξεις καὶ πᾶσαν προαίρεσιν ἀπολύτως εὐποιητικὴν. Τίς δὲ ἡ φύσις τῆς δυνάμεως ταύτης; Δὲν ἀναπτύσσει ἐξ ἑαυτῆς, ὡς ἡ τῶν ὀρθολογικῶν συνείδησις, γενικὰς ἀρχάς, ἀλλὰ διαγινώσκει τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν κακίαν, καθὼς ὁ ὀφθαλμὸς ὁρᾷ τὸ φῶς καὶ τὸ σκότος³⁾. Ἔχει «κανονιστικὴν καὶ ἐλεγκτικὴν λειτουργίαν», εἶναι «ἡ δεξιότης τοῦ κατανοεῖν τὸ ἠθικῶς ἐξαιρετόν»⁴⁾. «Πράξεις τινὲς εἶναι πρὸς τοὺς ἀνθρώπους ἀμέσως χρησταί», «διὰ τινος ὑπερτέρας συναίσθησεως, ἣν καλῶ ἠθικὴν, ἡδόμεθα παρατηροῦντες τοιαύτας πράξεις παρὰ τοῖς ἄλλοις καὶ προαγόμεθα εἰς ἔπαινον τῶν πραττόντων (καὶ πολλῶ μᾶλλον ἡδόμεθα, ἐὰν ἔχωμεν συνείδησιν, ὅτι ἡμεῖς ἐπράξαμεν αὐτάς) ἀνευ οὐδενὸς ἐπιλογισμοῦ μελλούσης ἀπ' αὐτῶν ὠφελείας⁵⁾»).

(3) Τῷ Hutcheson συμφωνεῖ ὁ Λαβιδ Hume⁶⁾. Διεξερχό-

1) The Moralists, Μέρος III, τμ. III. Κατὰ τὸν Jodl «ὁ τρόπος, καθ' ὃν ὁ Shaftesbury ποιεῖται λόγον περὶ ταύτης τῆς ἐσωτερικῆς σκέψεως, ἀφ' ἧς λέγεται ὅτι ἠρτηται ἡ ἠθικὴ κρίσις, εἶναι πῶς ἀόριστος καὶ ἀσταθής». Ἀλλὰ προδήλως ὁ Shaftesbury θέλει νὰ εἴπῃ ὅτι εἰς τὸν σχηματισμὸν τοιούτων κρίσεων συμβάλλεται συναίσθηματικόν τι στοιχεῖον. Ὡστε τὸν σοφὸν τοῦτον δυνάμεθα νὰ κατατάξωμεν εἰς τοὺς «κατὰ συναίσθημα ἐνορατικούς».

2) 1694—1747. Inquiry into the Original of Our Ideas of Beauty and Virtue, κτλ.—Ἐκλογαὶ ἐκ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Hutcheson παρὰ Selby—Bigge, ἐνθ' ἀν., τόμ. I.

3) Πρὸβλ. Inquiry, τόμ. I, § 8, System of Moral Philosophy, βιβλ. I.

4) System, βιβλ. I.

5) Inquiry, Εἰσαγωγή. Ὅρα ἰδίᾳ Martineau, Types, τμ. II, βιβλ. II.

6) 1711—1776. Inquiry concerning the Principles of Morals κτλ.

μενος τὸ ζήτημα, «ἐὰν διὰ τῶν ἡμετέρων ἐννοιῶν [τοῦ λόγου] ἢ τῶν ἐντυπώσεων [συναίσθημάτων] διαστέλλομεν ἀπ' ἀλλήλων κακίαν καὶ ἀρετὴν καὶ κρίνομεν πράξιν τινὰ μεμπτήν ἢ ἐπαινετήν»,¹⁾ εὐρίσκει ὅτι ὁ λόγος ὡς τοιοῦτος εἶναι ὅλως ἀδρανὴς καὶ οὐδέποτε δύναται νὰ εἶναι ἡ πηγὴ ἀρχῆς οὔτω ἐρώσεως, ὅπως ἡ συνείδησις ἢ ἠθικὴ συναίσθησις. Κακία καὶ ἀρετὴ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διαγνωσθῶσιν ἀπλῶς διὰ τοῦ λόγου ἢ διὰ τῆς συγκρίσεως ἐννοιῶν. Αἱ περὶ χρηστότητος καὶ κακίας ἡμέτεραι ἀποφάνσεις εἶναι ἀντιλήψεις (perceptions). Τὴν ἠθικότητα *συναισθανόμεθα μᾶλλον ἢ κρίνομεν*, εἰ καὶ τὸ συναίσθημα τοῦτο εἶναι συνήθως οὕτως ἥπιον καὶ λεπτόν, ὥστε εὐχερῶς νὰ συγχέωμεν πρὸς τινὰ παράστασιν²⁾. «Πιθανῶς ἡ τελικὴ ἀπόφανσις ἡ χαρακτηρὰς καὶ πράξεις προσαγορεύουσα φιλητάς ἢ μισητάς, ἐπαινετάς ἢ ψεκτάς ἐκείνο ὅπερ ἐπιθέτει ἐπ' αὐτῶν τὴν σφραγίδά τῆς τιμῆς ἢ ἀτιμίας, τῆς ἐπιδοκίμασίας ἢ τῆς κατακρίσεως καὶ ὅπερ τὴν μὲν ἠθικότητα ποιεῖ ἀρχὴν ἐνεργόν, τὴν δὲ ἀρετὴν καθιστᾷ ἡμετέραν εὐδαιμονίαν καὶ τὴν κακίαν ἡμετέραν δυστυχίαν, πιθανῶς, λέγω, ἡ τελικὴ αὕτη ἀπόφανσις ἐξαρτᾶται ἐκ τινος ἐσωτερικῆς αἰσθήσεως ἢ συναισθήματος, ὅπερ ἡ φύσις κατέστησε καθολικὸν ἐν τῷ ὅλῳ εἶδει»³⁾. Καὶ τίς ἡ τοῦ συναισθήματος

1) Treatise on Morals, βιβλ. III, μέρ. I, § 1. Inquiry, τμ. I: «Ἀμφισβήτησις προέκυψε περὶ τῆς γενικῆς βάσεως τῆς ἠθικῆς, ἐὰν αὕτη πηγάζει ἐκ τοῦ λόγου ἢ ἐκ τοῦ συναισθήματος· ἐὰν τὴν περὶ αὐτῆς γνώσιν πορίζομεθα διὰ συλλογιστικῆς σειρᾶς καὶ ἐπαγωγῆς ἢ δι' ἀμέσου συναισθήματος καὶ τινος λεπτοτέρας ἐσωτερικῆς αἰσθήσεως· ἐὰν καὶ αὕτη, καθὼς πᾶσα ὀρθὴ κρίσις περὶ ἀληθείας καὶ ψεύδους, εἶναι ἡ αὐτὴ εἰς πᾶν λογικὸν καὶ νοῦν ὄν, ἢ ἐάν. ὅπως ἡ παράστασις τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ αἰσχροῦ, ἔχει ὅλως τὴν ῥίζαν αὐτῆς ἐν τῇ ἰδιαιτέρῃ κατασκευῇ καὶ συστάσει τοῦ ἀνθρώπινου γένους». — Ἐκλογαὶ παρὰ Hyslop.

2) Treatise on Morals, βιβλ. III, μέρ. 1, § 2.

3) Inquiry, Τμ. I. Πρὸς βλ. καὶ Παράρτημα I: «Ἐπειδὴ ἡ ἀρετὴ εἶναι σκοπὸς καὶ αἰρετὴ αὕτη καθ' ἑαυτὴν ἄνευ οὐδεμιᾶς ἀμοιβῆς ἢ χάριτος, ἀλλ' ἀπλῶς διὰ τὴν ὑπ' αὐτῆς παρεχομένην ἄμεσον εὐαρέστησιν, ἀνάγκη πᾶσα νὰ ὑπάρχη συναίσθημά τι ὑπ' αὐτῆς προκαλούμενον, αἰσθησίς τις ἢ συναίσθησις ἐσωτερικὴ ἢ ὅπως ἄλλως θέλει τις νὰ ὀνομάζῃ, ἥτις διακρίνει τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ κακόν, καὶ τὸ μὲν αἰρεῖται, τὸ δὲ φεύγει. Ὅστω δὲ τὰ διακεκριμένα

Fr. Thilly—Γ. Γρατσιαίου, Εἰσαγωγή εἰς τὴν ἠθικὴν

φύσις, δι' οὗ γινώσκομεν τὸ καλὸν καὶ τὸ κακόν; Τὸ ὅτι ἔχομεν τὴν αἴσθησιν τῆς ἀρετῆς δηλοῖ οὐδὲν ἄλλ' ἢ ὅτι *συναισθανόμεθα* ἰδιαιτέραν τινὰ εὐαρέστησιν, ἰδιαιτερόν τι εἶδος ἡδονῆς¹).

(4) Εἰς τὴν αὐτὴν σχολὴν ἀνήκουσιν καὶ ὁ J.J. Rousseau²), ὁ Κάντιος (πρὸ τῆς κριτικῆς περιόδου)³), ὁ Ἀδάμ Σμίθ⁴), καὶ ὁ Ἰω. Φρ. Ἐρβάρτος⁵). Ὁ δὲ *Φραγκίσκος* Brentano ἐπεχείρησε κατ' ἰδίον τινα τρόπον νὰ ἐπισχύσῃ καὶ ἐπιστηρίξῃ τὴν θεωρίαν ταύτην. Ὑπάρχουσι, λέγει, κρίσεις τινὲς αὐτόδηλοι, φέρονται αὐταὶ ἐν ἑαυταῖς τὴν ἐνάργειαν, ἣν θὰ ἦτο ἄτοπον νὰ ἀρνηθῶμεν, οἷον: τὰ τρίτω τινὶ ἴσα καὶ ἀλλήλοις ἴσα, καὶ ὑπάρχουσι τινες αὐτόματοι ἢ τυφλαὶ κρίσεις, αἵτινες δύνανται νὰ εἶναι ἢ νὰ μὴ εἶναι ἀληθεῖς καὶ περὶ ὧν δυνατὸν νὰ ὑπάρχῃ ἀμφισβήτησις. Ὁμοίως ὑπάρχουσι τινὰ ὑψηλότερα ἢ ἀφ' ἑαυτῶν ἐναργῆ συναισθήματα πρὸς πάντας τοὺς ἀνθρώπους ἰσχύοντα καὶ ἀνεπίδεκτα ἀμφισβήτησεως, καὶ κατώτερα συναισθήματα στεροῦμενα τοῦ χαρακτῆρος τῆς ἐναργείας καὶ ἀμφισβητούμενα. Οὕτως ἀγα-

ῥια καὶ αἱ λειτουργίαι τοῦ λόγου καὶ τῆς ἡθικῆς κλισίσεως (lexis) εὐχερῶς παγιοῦνται. Ἐκεῖνος μὲν χορηγεῖ ἡμῖν τὴν γνῶσιν τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ ψευδοῦς, αὕτη δὲ τὸ συναίσθημα τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ αἰσχροῦ, τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς κακίας. Ὁ μὲν λόγος καταλαμβάνει τὰ πράγματα, ὡς ἔχουσιν ὄντως ἐν τῇ φύσει, οὔτε προσθέτων οὐδὲν οὔτ' ἀφαιρῶν, ἡ δὲ ἡθικὴ αἴσθησις ἔχει παραγωγικὴν δύναμιν καὶ λαμπρύνουσα ἢ ἀμαυροῦσα τὰ πράγματα διὰ τῶν ἀπὸ τοῦ ἐσωτερικοῦ συναισθήματος δανειζομένων χρωμάτων, ἀπεργάζεται νέαν οὕτως εἰπεῖν δημιουργίαν. Ὁ λόγος ψυχρὸς ὢν ἀνανάγκαστος καὶ ἐλεύθερος, δὲν ἀποβαίνει ἐλαττήριον ἐνεργείας, ἀλλὰ μόνον διευθύνει τοὺς ἀπὸ τῆς ὀρέξεως ἢ κλίσεως πηγάζοντας ἐρεθισμούς, ἐπιδεικνύων ἡμῖν τὰ μέσζ, δι' ὧν θυνάμεθα νὰ τύχωμεν τῆς εὐτυχίας καὶ νὰ ποφυγῶμεν τὴν δυστυχίαν. Ἀλλ' ἡ αἴσθησις, ὡς ἐμποιοῦσα ἡμῖν ἡδονὴν ἢ λύπην καὶ κατ' ἀκολουθίαν δημιουργοῦσα εὐδαιμονίαν ἢ δυστυχίαν, ἀποβαίνει αἰτία ἐνεργείας καὶ εἶναι τὸ πρῶτον ἐλαττήριον ἢ ὁρμὴ πρὸς τὸ ὀρέγεσθαι καὶ βούλεσθαι».

1) Πρὸβλ. *Treatise*, ἐνθ' ἀν., τμ. ΙΙ καὶ μερ. ΙΙΙ.

2) 1712—1778.

3) Πρὸβλ. Τὸ ἔργον αὐτοῦ, *Über die Deutlichkeit der grundsätze der natürlichen Theologie und Moral*, 1794. *Foerster*, *Der Entwicklungsgang der kantischen Ethik*. *Jodk*, *geschichte der Ethik*.

4) 1723—1790. *A Theory of Moral Sentiments*.

5) 1776—1841.

ᾤμεν τὴν γνῶσιν καὶ τὴν ἀλήθειαν καὶ μισοῦμεν τὴν ἀγνοίαν καὶ τὴν πλάνην, οὐδεμίαν δ' ἐγχεῖ ἀμφισβήτησιν περὶ τῆς ἀξίας τῶν συναισθημάτων τούτων. Ἐάν δ' ἄλλοῖόν τι γένος ἀνθρώπων θελεν ἀγαπήσει τὴν πλάνην καὶ μισήσει τὴν ἀλήθειαν, τὴν ἀγάπην αὐτοῦ καὶ τὸ μῖσος θὰ ἐθεωροῦμεν παντελῶς ἄδικα. Ὅτι γὰρ τις τὴν γνῶσιν καὶ μισεῖ τὴν ἀγνοίαν εἶναι αὐτόδηλον, ἀλλ' ὅτι προτιμᾷ τοῦ ρηνικοῦ οἴνου τὸν καμπανίτην δὲν εἶναι πρόδηλον. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν ἔχομεν ἔμφρον συναίσθημα τῆς προτιμήσεως τοῦ ἀγαθοῦ¹).

5. *Οἱ κατ' ἀντίληψιν ἐνορατικοί* — Εἰς τούτους ἀνήκουσιν ὁ Ἐπίσκοπος Butler, ὁ Ἰάκωβος Martineau καὶ ὁ W. E. H. Lecky. Κατ' αὐτοὺς ἡ συνείδησις εἶναι ἐνορατική, ἀλλ' οὔτε συναίσθημά τι εἶναι, ὡς οἱ προμνημονευθέντες σοφοὶ ἰσχυρίζονται, οὔτε προῖον λόγου τινός κατὰ τὴν τοῦ Cudworth ἔννοιαν, ἀλλ' ἀπότοκος ἐσωτερικῆς ἀντιλήψεως.

(1) Κατὰ τὸν Butler²) ἐν παντὶ ἀνθρώπῳ ὑπάρχει υπερτέρα τις ἀρχὴ τῆς σκέψεως ἢ τῆς συνειδήσεως, διχστέλλουσα ἀλλήλων καὶ τὰ ἐσωτερικὰ ἐλατήρια τῆς καρδίας αὐτοῦ καὶ τὰς ἐξωτερικὰς πράξεις, κρίνουσα περὶ αὐτοῦ ἐκεῖνον καὶ περὶ τούτων καὶ ἀποφαινομένη διαρρήδη, ὅτι πράξεις τινὲς εἶναι καθ' ἑαυτὰς κακαί, ἄδικοι, πλημμελεῖς, χωρὶς δὲ νὰ ἐρωτᾶται οὐδὲ νὰ εἰδοποιῆται ἀσκοῦσα δεσποτικῶς καὶ αὐτοτελῶς τὴν ἐαυτῆς ἐξουσίαν καὶ κατ' αὐτὴν ἐπιτιμῶσα ἢ ἐπαινοῦσα τὸν πράττοντα. Διὰ τὸ φυσικὸν τοῦτο χάρισμα ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὄν ἠθικόν, εἶναι νομοθέτης αὐτοῦ· ἀλλ' ἡ δεξιότης αὐτῆ δὲν πρέπει ἀπλῶς νὰ θεωρῆται ὡς τις ἀρχὴ ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ ἴσα δυναμένη πρὸς ἄλλας, ἀλλ' ὡς ἀρχὴ κατ' εἶδος καὶ κατὰ φύσιν ὑπερτέρα πα-

1) Ὁ Hermann Schwarz, Grundzuge der Ethik, ἀνήκει εἰς τοὺς κατὰ συναίσθημα ἐνορατικούς κατὰ τὴν τοῦ Hutcheson ἐκδοχὴν. Συναισθανόμεθα ἀμέσως καὶ κατ' ἐνόρασιν, ὅτι ἡ ἀξία τῆς συμπαιθείας εἶναι μείζων τῆς ἀξίας τῆς φιλαυτίας.

2) 1692—1752, Sermons upon Human Nature. Πρὸς καὶ Dissertation upon Virtue. Works edited by Gladstone, 1897:—Ἐκλογαὶ παρὰ Selby—Bigge, British Moralists, τομ. I. Πρὸς Collins, Butler.

σῶν τῶν ἄλλων καὶ φέρουσα ἐν ἑαυτῇ τὸ ἴδιον κῦρος. Δὲν δύναται δέ τις νὰ σχηματίσῃ ἔννοιαν τῆς δεξιότητος ταύτης τῆς συνειδήσεως, ἐὰν μὴ ἔχῃ τὴν κρίσιν ὁδηγόν καὶ φύλακα. Αὕτη εἶναι μέρος ἀποτελεστικὸν αὐτῆς ταύτης τῆς δεξιότητος, ἣς ἴδιον τὸ ἄρχειν καὶ κυβερνᾶν κατὰ τὴν ἀληθῆ οἰκονομίαν καὶ σύστασιν τοῦ ἀνθρώπου. Ἐὰν δ' εἶχε τόσην ἰσχύον, ὅσον δίκαιον, τόσην δύναμιν, ὅσον καταφανὲς κῦρος, θὰ ἐκυριάρχει ἀπολύτως τοῦ κόσμου. «Ποῖον δὲ καθήκον ἔχομεν νὰ περιέπωμεν αὐτὴν εὐλαβῶς καὶ νὰ κοινοποιήσωμεν; — Καθῆκον ἡμέτερον ὑπακοῆς εἰς τὸν νόμον τοῦτον εἶναι τὸ ὅτι: τοῦτο εἶναι ὁ νόμος τῆς ἡμετέρας φύσεως. Αὐτὸ τὸ ὅτι ἡ συνείδησις ὑμῶν ἐπιδοκιμάζει καὶ ἀναγνωρίζει τοιοῦτον τρόπον τοῦ πράττειν εἶναι ὑποχρέωσις. Ἡ συνείδησις οὐ μόνον προθυμεῖται νὰ δεικνύῃ πρὸς ἡμᾶς τὴν ἐδόν, ἣν ὀφείλομεν νὰ πορευώμεθα, ἀλλὰ φέρει μεθ' ἑαυτῆς καὶ τὸ ἴδιον κῦρος, ὅτι εἶναι ὁ φυσικὸς ὁδηγὸς ἡμῶν, ὁ παρὰ τοῦ Δημιουργοῦ δεδομένος ἡμῖν ὁδηγός»¹⁾. «Ὁ ὅλος ἠθικὸς νόμος εἶναι ὑποκείμενον ἀποκαλυφθείσης ἐντολῆς, καθάπερ καὶ οἱ θετοὶ νόμοι, διότι ἡ ἀγία Ἰ'ραφή ἐπιτάσσει ἡμῖν πᾶσαν ἠθικὴν ἀρετήν. Κατὰ τοῦτο λοιπὸν ἀμφότεροι εἶναι ἰσάξιοι. Ἀλλὰ πλὴν τούτου ὁ ἠθικὸς νόμος εἶναι γραπτὸς ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν καὶ ἐνυφασμένος ἐν αὐτῇ τῇ φύσει ἡμῶν. Καὶ τοῦτο εἶναι σαφῆς δήλωσις τοῦ θέντος τὸν νόμον τοῦτον, ὅστις συγκροτούμενος πρὸς τοὺς θετοὺς νόμους ὀφείλει νὰ ἔχῃ τὸ κράτος καὶ νὰ προτιμᾶται»²⁾.

(2) Ἡ παρὰ τοῦ Martineau³⁾ ἐπενεχθεῖσα μεταρρύθμισις τῆς θεωρίας τῆς ἐνοράσεως εἶναι μοναδική. Ἐπὶ τῇ ἀπλῇ μαρτυρίᾳ τῆς ἡμετέρας ἀντιληπτικῆς δυνάμεως πιστεύομεν, λέγει, εἰς τὰ ἀντιληπτὰ γινόμενα ἀντικείμενα καὶ εἰς τὸ ἀντιλαμβανόμενον ἐγώ. «Ἡ διπλῆ αὕτη πίστις στηρίζεται ἐπὶ τοῦ ἀξιώματος, ὅτι τὰς ἀμέσους ἀποφάνσεις τῶν ψυχικῶν ἡμῶν δυνάμεων ὀφείλομεν νὰ παραδεχώμεθα ὡς ἀληθεῖς καὶ ὅτι τὰ αἰσθήματα, ὧν ἄνευ ἡ διάνοια οὐδόλως δύναται νὰ σκῆ τὴν ἑαυτῆς ἐνέργειαν,

1) Sermon III.

2) Analogy of Religion II, κεφ. I.

3) 1805—1900. Types of Ethical Theory.

ἐκτινται τὴν μεγίστην βεβαιότητα». Οὐδὲν πλέον τούτου ζητοῦ-
εν ἐν τῇ ψυχολογίᾳ τῆς ἠθικῆς. Ἡ μὲν ἀντίληψις ἄς πρυτα-
κευῆ ἐν τοῖς πράγμασι τῆς αἰσθήσεως, ἡ δὲ συνείδησις ἐν τοῖς
φῶ καθήκοντος¹).

Ἄλλ' ἔχομεν ἀκατανίκητον ροπὴν νὰ ἐπιδοκιμάζωμεν καὶ
ἀποδοκιμάζωμεν, νὰ ἐκφέρωμεν κρίσεις περὶ δικαίου καὶ ἀδί-
κου. Κρίνομεν πρόσωπα, οὐχὶ πράγματα, ἡ δὲ κρίσις ἡμῶν ἀνα-
φύεται πάντοτε εἰς τὰ ἐσωτερικὰ ἐλατήρια τῆς πράξεως²). Ὅθεν
κρίνομεν πρῶτον μὲν ἡμᾶς αὐτούς, εἶτα δὲ τοὺς ἄλλους. Δὲν θὰ
ἐδυνάμεθα δὲ τῶν ἄλλων τὰς πράξεις νὰ κρίνωμεν, ἐὰν ἡ σημασία
αὐτῶν μὴ ἦτο ἡμῖν ἤδη οἰκεία διὰ τῆς ἡμετέρας ἐσωτερικῆς ἐμ-
πειρίας. Ἄλλ' ἐσωτερικὸν ἐλατήριον πράξεως ἐν μόνον ὑπάρχον
ἐν τῇ συνειδήσει δὲν δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν. Πληθὺς ἔνδοθεν ἐλα-
τηρίων εἶναι τῆς ἠθικῆς κρίσεως ἀπαραίτητος ὅρος³). Πρέπει
νὰ ὑπάρχωσι παρόντα πλείονα (ἀσυμβίβαστα) ἐλατήρια, ὧν ἄνευ
ἢ ἠθικῆς συνειδήσεως θὰ ἐκάρουθεν. Ἄλλ' ἅμα ἐκπληρωθέντος τοῦ
ἔργου τούτου, «λαμβάνομεν αἰσθησὶν ἀντιθέσεως τούτων πρὸς ἀλληλα
διαφόρου τῆς ἀντιθέσεως τῆς ἐκ τῆς ἀπλῆς ἐντάσεως ἢ ἐκ τῆς
κατὰ ποιὸν ποικιλίας προερχομένης—οὐχὶ ἀναλόγου πρὸς τὴν
διαφορὰν τοῦ ὀξεοῦ καὶ τοῦ μαλακοῦ ἢ τοῦ ἐρυθροῦ καὶ τοῦ πι-
προῦ,—ἀλλ' ἀπαιτούσης ὅλως ἰδίαν φραστικὴν παράστασιν, οἷον:
τούτο εἶναι **ὑψηλότερον, ἀξιολογώτερον** παρὰ τὸ ἄλλο καὶ παρα-
βαλλόμενον πρὸς τὸ ἄλλο τούτο εἶναι ὡς **πρὸς ἡμᾶς τὸ καθαρὸν
δικαίον**. Ἡ ἀντίληψις αὕτη δὲν εἶναι ἕμμεσος ἡμῶν ἀνακάλυ-
ψις, ἣν δυνάμεθα νὰ ἐρμηνεύσωμεν, ἀλλ' ἔγκειται ἀμέσως ἐν αὐτῇ
τῇ ἐμπειρικῇ γνώσει αὐτῶν τούτων τῶν ἐλατηρίων—ἀποκάλυψις
κις ἀχώριστος ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως τούτων». Εἶναι μοναδικὴ καὶ
ἀνεπίδεκτος ἀναλύσεως⁴).

«Ἡ ὅλη βᾶσις τῆς ἠθικῆς ἐνεργείας εἶναι αὕτη: ὅτι ἔχομεν
αἰσθησὶν **βαθμολογικῆς τινος κλίμακος τῆς ἀξίας** τῶν φυσι-

1) Types, τομ. II, μερ. II, Εἰσαγωγή.

2) Αὐτ. σελ. 18 κέ.

3) Αὐτ. σελ. 37.

4) Types, Τομ. II, Μερ. II, σελ. 44.

κῶν ἡμῶν ἐλατηρίων, ὅπως διαφόρου τῆς διατάξεως αὐτῶν κατὰ τὴν ἔντασιν καὶ ἀσκέτου πρὸς τὴν βαθμὸν τῶν ἐξωτερικῶν αὐτῶν ἀποτελεσμάτων». Ἡ περὶ τοὺς βαθμοὺς τῆς κλίμακος ταύτης εὐαισθησία τῆς ψυχῆς εἶναι ἡ συνειδήσις τοῦ ἀνθρώπου, ἡ οὖν **ἐαυτῷ εἰδησις ἢ τῆς γνώσεως** τοῦ χειρόνου καὶ κρείττονος¹). Εἶναι ἡ ἐν ἡμῖν κριτικὴ ἀντίληψις τοῦ σχετικοῦ κύρους τῶν πολλῶν ἐλατηρίων τῶν ἰδίων ἡμῶν πράξεων. Πᾶσα δ' ἠθικὴ διάκρισις ἔχει τὴν φυσικὴν αὐτῆς ρίζαν ἐν τῇ συνειδήσει· συναισθανόμεθα πρῶτον τὰς διαφορὰς τῶν ἐλατηρίων τῶν οἰκείων πράξεων καὶ εἶτα ἐφαρμόζομεν τὴν γνώσιν ταύτην ἐπὶ τὰ ἀντίστοιχα ἐλατήρια τῶν ἄλλοτριῶν πράξεων.

Ἀλλὰ πῶς συμβαίνει νὰ μὴ ὁμονοῶσιν οἱ ἄνθρωποι ἐν ταῖς ἠθικαῖς αὐτῶν κρίσεσιν; Τοῦτο εἶναι εὐμάθητον. « Ἡ ὅλη κλίμαξ τῶν ἐσωτερικῶν ἐλατηρίων φανεροῦται μόνον εἰς τὴν ἐπίσκεψιν καὶ θεωρίαν τοῦ ὀριμωτάτου νοῦ, καὶ τὸ ὅτι οὗτος εἶναι τέλειος ἐν τῇ ἑαυτοῦ ἐκτιμῇ, σημαίνει ὅτι διεξήλθε καὶ κατέμαθε πάσας τὰς ἐναλλαγὰς καὶ ποικιλίας τῆς ἀνθρωπίνης ἐμπειρίας. Εἰς πάντας δὲ τοὺς συνήθεις ἀνθρώπου μέρος τι ταύτης μόνον εἶναι οἰκείον, πλειστάκις δ' ἐλάχιστον μέρος. Ἀλλὰ καίπερ περιορισμένη ἡ βαθμολογικὴ διάταξις τῆς ἠθικῆς ἡμῶν συνειδήσεως, ὅμως θά ἦγε πάντα ἡμᾶς εἰς τὰς αὐτὰς ἐτυμολογίας, ἐὰν πάντες εἶχομεν εἰώπιον ἡμῶν πρὸς γνώσιν τὸ αὐτὸ τμήμα τῆς σειρᾶς² ».

Ἡ συνειδήσις ἀποφαίνεται μετὰ κύρους: Ἐὐκῆρος τοῦτο εἶναι ὄπλοῦν συναίσθημα μικρὰν μόνον ἐπιδεχόμενον ἀνάλυσιν καὶ ἐξήγησιν³). Ἀλλ' εἶναι οὐχὶ ἀπλῶς ὑποκειμενικόν, οὐχὶ ἴδιον ἐμὸν προϊόν, οὐχὶ ἀπλή κατάφασις αὐτῆς καθ' ἑαυτήν τῆς ἐμῆς βούλησεως. Πῶς θὰ ἦτο τοῦτο δυνατόν, ἀφ' οὗ ἡ ἐμὴ βούλησις πρῶτον ὑπακούει εὐλαβῶς εἰς αὐτό; « Ἐὐκῆρος ἐν ἡμῖν ἀποκαλυπτόμενον κύρος ἐμφανίζεται οὐ μόνον ἀπόλυτον καὶ ἄσχετον πρὸς τὴν ἡμετέραν βούλησιν, ἀλλὰ καὶ ὅπως ἀνεξόριτον τῆς ἡμετέρας ἰδιοσυγκρα-

1) Αὐτ. σελ. 58. Πρβλ. καὶ σελ. 260. ἐνθα ὁ Martineau παρατίθεται πίνακα τῶν ἐλατηρίων κατ' ἀνωτατάτην κλίμακα ἀξίας.

2) Types, τομ. II, μσρ. II, σελ. 61.

3) Αὐτ. σελ. 59.

σίας¹»). Ἐάν τὸ συναίσθημα τοῦ κύρους σημαίνει τι, σημαίνει ὑψηλότερόν τι ἡμῶν, οὐχὶ ἀπλοῦν μέρος ἡμῶν, ἀλλ' ὑπερκείμενον τῆς ἡμετέρας προσωπικότητος. Εἶναι πλέον ἢ μέρος καὶ μόριον τοῦ ἡμετέρου ἐγώ», εἶναι ἡ κοινωνία τῆς τοῦ θεοῦ ζωῆς καὶ προνοητικῆς ἀγάπης, ἣτις εἰσέρχεται καὶ ἐνοικεῖ ἐν ἐμοὶ συνεζευγμένη μετὰ τινος ἀντιληπτικῆς δυνάμεως²). Ἐνταῦθα παριστάμεθα ἐνωπιον κύρους ἀντικειμένου χωρὶς νὰ ἐγκαταλείπωμεν τὸ κέντρον τῆς ἡμετέρας συνειδήσεως». Ὁ ἄνθρωπος εἶναι «ἐαυτῷ νόμος» οὐχὶ «δι' ἀτομικῆς αὐτονομίας» (ὡς ὁ Green θὰ ἔλεγεν), ἀλλὰ «διὰ τῆς τοῦ ἀπείρου πνεύματος πρὸς τὴν ψυχὴν» οἴκοθεν ἀποκαλύψεως καὶ κοινωνίας, καὶ ὁ νόμος αὐτός, ἡ ἐννοια ἀπολύτου τινὸς «ὀφείλει», εἶναι πρὸς τὴν συνείδησιν ἔγκυρος, διότι εἶναι ἡ ἐκδήλωσις τῆς αἰωνίας τελειότητος πρὸς διάνοιαν ἐπιδεχομένην ἀγάπτυσιν, καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἐπιτάσσεται ὑπὸ τοῦ ἀπείρου εἰς τὸ πεπερασμένον³).

Οἱ σοφοί, περὶ ὧν ἄχρι τοῦδε διελάβομεν, εἶναι πάντες θιασῶται τοῦ δόγματος τῆς ἐνοράσεως, οἱ μὲν κατὰ τὸν ὀρθὸν λόγον, οἱ δὲ κατὰ συναίσθημα, οἱ δὲ κατ' ἀντίληψιν. Ἔχομεν κατ' αὐτοὺς σύμφυτον γνῶσιν ἠθικῶν διακρίσεων. Αἱ ἀλήθειαι εἶναι ἢ ἐγκεχαραγμένα ἐν τῇ διανοίᾳ ἢ ἀποκαλύψεις ὑπερτέρας τινὸς λογικῆς δυνάμεως ἢ **συναισθανόμεθα ἢ ἀντιλαμβανόμεθα** ἀμέσως ἅμα τῇ ἐν τῇ συνειδήσει παρουσίᾳ ἐλατηρίου ἢ πράξεως, διὰ αὕτη εἶναι δικαία ἢ ἀδικος. Ἡ συνείδησις εἶναι ἔσχατος τις καὶ πρωτουργὸς παράγων, ὃν δὲν δυνάμεθα νὰ ἐρμηνεύσωμεν ἄλλως, εἰ μὴ ἴσως ἐκδεχόμενοι αὐτὸν ὡς ἐμφυτευθέντα ὑπὸ τοῦ θεοῦ ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ ψυχῇ.

6. **Οἱ ἐμπειρικοί.** — Ἄλλ' ὑπάρχει ἄλλη τις σχολὴ ἠθικῶν, οἵτινες ἀρνοῦνται ὅτι ἡ συνείδησις εἶναι ἔμφυτος καὶ πειρῶνται νὰ ἐρμηνεύωσι ταύτην ὡς ἐπίκτητον⁴), ὡς ἐπιγέννημα

1) Ἀὐτ. σελ. 102.

2) Ἀὐτ. σελ. 105.

3) Περὶ τῆς τοῦ Lecky ἐκδοχῆς πρὸς τὸ πρῶτον κεφάλαιον τῆς τούτου «History of European Morals». Ἰδίᾳ σελ. 55, 68 κέ., 75, 120, 121 ὑποσημ., 122 κέ.

4) Τινὰς τῶν ὑστέρων μεσαιωνικῶν φιλοσόφων, οἷον ὁ Duns Scotus κατ'